

УДК 9 3233-057.16 (477)

Н. А. Котельницький**ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ
ЛІБЕРАЛЬНОЇ ОПОЗИЦІЇ ТА НАЙМАНИХ СЛУЖБОВЦІВ
ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ
(60–80 рр. XIX ст.)**

У розвідці йдеться про створення політичного альянсу ліберальних опозиціонерів та найманих службовців земських органів Північного Лівобережжя. Метою публікації є формування цілісного уявлення про комплекс перешкод та труднощів на шляху до створення союзу. За допомогою праць дослідників та публіцистів XIX ст.; методів аналізу та синтезу, типологізації, структурно-функціонального методу показаний комплекс проблем місцевого самоврядування Російської імперії, який не дозволив швидко створити ідеологічний союз. На основі архівних джерел проілюстровані яскраві приклади політичного соратництва земських лібералів та найманих працівників у контексті їх структурної інтеграції. Автор доходить висновку, що незважаючи на усі проблеми, ліберальні земці захищали права та свободи найманих працівників, що зміцнювало їх соратницькі відносини.

Ключові слова: політичний союз, ліберальні земці, наймані службовці, земські установи, пенсійне забезпечення.

Питання генези та соціальної сутності політичного союзу земських лібералів та найманих службовців давно привертають увагу дослідників історії місцевого самоврядування Північного Лівобережжя. Однак, і до цього часу, в історіографії відсутня будь-яка комплексна праця, яка б проливала світло на цю проблему. Відтак, метою цієї розвідки є формування цілісного уявлення про основні аспекти перешкод та труднощів, які не дозволяли оперативно створити політичний тандем.

Поява найманих службовців у земських інституціях українських губерній Російської імперії була обумовлена «Положенням о губернских и уездных земских учреждениях» від 1 січня 1864 р., зокрема Ст. 59,60 [1, с. 8]. Ідея політичного альянсу ліберальних земців і найманих працівників стала природнім наслідком їх прогресивної та продуктивної співпраці вже на початку існування земського самоврядування на півночі Лівобережної України. Однак, у силу цілого ряду проблем, відразу цей проект не вдалося реалізувати.

Про нагальну необхідність створення політичного союзу опозиційних сил в земських структурах, до яких, так чи інакше, належали і наймані службовці, наголошували багато фахівців з місцевого самоврядування, у тому числі – відомі публіцисти. Наприклад, І. Дроздов вказував, що земства, на

превеликий жаль, з самого початку не пішли на укладення політичної унії з селянською виборчою курією і так званим «третім елементом» – новоутвореним прошарком земських службовців, що значно послаблювало позиції прогресистів у земських зібраннях. Збереження дистанції між ліберальною опозицією та демократичною частиною земств було великою політичною помилкою. Відповідно, якщо ліберали бажали досягти своїх цілей, то цілком очевидно, що їм було потрібно корінним чином змінювати своє ставлення до своїх перспективних союзників [2, с. 1–9].

Говорячи про статтю 117 «Положения» 1864 р. та ще більш жорстку статтю 107 «Положения» 1890 р., треба наголосити на тому, що юридичні норми, закладені у ній, були значною мірою політично вмотивованими. Кодифіковані правові тези статті були спрямовані на те, щоб забезпечити блокування обрання до земських органів «політично інородних рудиментів» пануючому режиму. Так, згідно з положеннями статті, земські установи, з самого початку свого існування, ставились у політичну залежність від адміністрацій губернаторів у справі визначення правил та принципів проходження земської служби і посадового переміщення представників демократичної інтелігенції, у першу чергу – земських службовців. Стаття, хоча прямо і не вказувала на це, але опосередковано, і шляхом видання урядових циркулярів, наказів та розпоряджень, надавала право канцеляріям губернаторів застосовувати «адміністративні фільтри» при вирішенні службової долі прогресивної інтелігенції, шляхом домінування принципу «благонадійності» при розгляді персональних справ земських службовців. Такий підхід повинен був забезпечити політичну лояльність працівників інститутів місцевого самоврядування. У таких умовах, земства вимушені були ставати конформними, щоб не ставити своє існування під загрозу, та йти на компроміси з владними колами, а саме – шукати «прохідні», прийнятні для владного режиму кандидатури службовців, приносячі у жертву ідеали честі, порядності та професіоналізму, звісно, в угоду політичній доцільності. Згідно правових норм, губернатори, не затягуючи процес, зобов'язані були давати відповідь земським установам на їх запити по призначенню конкретних кандидатів на посади службовців. Однак, на практиці, ці норми найганебнішим та брутальним чином завжди порушувались адміністраціями губернаторів. Процеси та процедури погодження кандидатур земських службовців затягувалися на терміни більше року, тим самим блокуючи прогресивну діяльність земських органів, а дуже часто, по факту, паралізуючи усю роботу цих установ. По суті, губернатори застосовували тези цієї статті як юридичну зброю проти принципових опонентів владного режиму та інакомислячих представників суспільства, використовуючи норми як законний запобіжник і нейтралізатор проти кандидатів та вже призначених з них службовців земств. На практиці це було реальним проявом свавілля та узурпації влади губернаторів у провінції. Цілком зрозуміло, що для збирання інформації та конкретних фактів про «благонадійність» пропонованих земствами осіб, у губернаторських адміністраціях працювали спеціально

призначені для цього службовці, дуже часто безпосередньо призначені канцелярією таємної політичної поліції Російської імперії – Третім відділенням Його Імператорської Величності, які збирали увесь комплекс відомостей про «політично небезпечних персон», особисто доводили її до відома губернаторів, що було дуже не далеко від політичного наклепництва. Цей, великою мірою ієзуїтський процес, «вишукано» доводив до логічного завершення процедури «таємно-політичного аналізу», та як результат – підготовку конкретних вердиктів губернаторів по окремо визначеним особистостям, що було «вищим пілотажем» бюрократичних ігрищ чиновників [3, с. 2–3; 8–9].

У своїй публіцистиці І. Дроздов абсолютно справедливо зазначав, що земська інтелігенція була рушійною силою прогресу у роботі органів місцевого самоврядування. Без них жодна з сфер та напрямків діяльності земств не отримали б того розвитку, які вони мали. Саме службовці і стали будівниками того відомого, певною мірою романтичного і славетного середовища «земського світу», якому симпатизувала громадськість, і який, на відміну від рутинних адміністрацій, продукував дух прогресу та утвердження ідеалів гуманізму і позитивізму. Втім, велика проблема полягала у тому, що більшість земських зібрань працювала у фарватері офіційної політики держави та її представників у провінції – губернаторів, а тому і питання проходження земської служби, так чи інакше, постійно були у полі зору офіціозу. На превеликий жаль, абсолютну більшість юридичних питань та правових проблем вирішували члени консервативної більшості регіонального політикуму, тому не дивно, що їх рішення були, як мінімум, дискредитованими та паліативними, а як максимум – дуже упередженими, адже у земських службовцях вони бачили інструмент здобуття влади ліберальною опозицією та демократичними діячами. Найбільш оптимальним вирішенням цієї проблеми і мала б бути повна зміна 117 статті «Положення», адже це унеможливило як будь-які впливи губернатора і його канцелярії, так і ліквідувало свавілля регіональної бюрократії, яка керувалась принципом – «хочу призначу, а не захочу – не призначу». У таких умовах, атмосфера страху за майбутнє та залежність від центральної та регіональної влади не дозволяла земствам виявляти ознаки суверенної політики. І лише небагато з них «дозволяли собі» самостійність у політичному житті, серед яких яскраво вирізнялись земські інституції Північного Лівобережжя, опозиційні лідери яких здобули не тільки українську, а й загальноімперську політичну славу [4, с. 1–9].

За абсолютно справедливим твердженням історика В. Трутовського, земська інтелігенція стала унікальним явищем в історії Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. Оскільки органи місцевого самоврядування не мали фінансових можливостей запропонувати своїм службовцям ані прав і статусу державної служби, ані достойних розмірів гонорарів, то у земські органи йшли на службу, переважно, особистості – суспільні ідеалісти, або представники опозиційного середовища та переконані демократи – інтелігенти. Саме це і зумовило внутрішню самодостатність цього прошарку громадськості у

регіонах. Вже через кілька років штат земських службовців значно розширився і можна було говорити не тільки про прошарок, а й цілу страту працівників. Без сумніву, на розвій земської інтелігенції впливало і поширення руху революційного народництва. Частина представників цього напряму опозиційного середовища, по причині неможливості влаштування в державні заклади на роботу, йшли на службу до органів місцевого самоврядування, зокрема – земств, адже як ліберальні опозиціонери, так і демократично налаштовані очільники цих установ лояльно ставились до революціонерів, розуміли їх позиції, у деяких питаннях були соратниками та співчували їм, а за великим рахунком, у дуже багатьох випадках – захищали їх від самодержавної влади, шляхом земського патронажу. Ставлення народників до земств і їх діячів було взаємним. Земства були чи не єдиними, і що важливо – виборними громадськими інститутами, де був присутній хоч якийсь дух політичної свободи та інакодумства. Фактично, земські зібрання стали праобразами парламентів західного світу, де вирувало політичне життя, полеміка та дискусії. З іншого боку, земські органи місцевого самоврядування не були афільовані з установами державної влади та аристократичного корпоративного управління у провінції, що забезпечувало їх відносну автономність. На відміну від державних службовців, земські інтелігенти працювали не на владний організм, а на інтереси та потреби широкого загалу населення провінції. При усьому цьому, не маючи жодних капіталів поза земством, службовці заробляли собі на життя виключно своїм інтелектом, професійними компетентностями, вміннями, знаннями та навичками. Тому в очах громади мали симпатію, оскільки ця обставина зближувала суспільні стани – у інтелігенції не було жодних комерційних інтенцій і вона не являла собою частину ієрархії державної влади та регіональної бюрократії. Безумовно, земські службовці мали достатній ступінь комфортності та творчої свободи для прогресивної праці, ніж їх колеги по владній вертикалі – не було центрального авторитарного контролю за діями. Місцеві органи самоврядування не експлуатували своїх найманих працівників, як це робили інституції державної влади, регіональної бюрократії, корпоративного управління та комерційної діяльності. Звісно, цей фактор теж грав свою стимулюючу роль для інтелігенції.

Серед суттєвих проблем функціонування та життєдіяльності «третього елементу» потрібно відзначити питання службових гонорарів та соціальних виплат земської інтелігенції. Фінансові можливості та конкретні бюджети інститутів місцевого самоврядування були вельми скромними, не в останню чергу – завдяки офіційній політиці держави та консервативно-реакційної більшості соціуму регіону, який не мав жодного бажання фінансувати подвижницьку роботу демократичної інтелігенції. Тому, з однієї сторони, земства вимушені були економити свої кошти, з другої – постійне подорожчання рівня життя і збільшення кількості контингенту службовців породжували атмосферу конкуренції між ними та перевагу пропозиції над попитом. У результаті, земські інститути змушені були відмовитись від

підвищення посадових окладів службовців. Взагалі ж, сутнісна різниця державного і земського службовця, на погляд В. Трутовського, полягала у тому, що державний чиновник – управлінець, який виконує та контролює виконання загальноімперських законів та актів, приймає і наглядає за виконанням рішень влади у краї. Земський службовець – найманий працівник місцевого самоврядування, який не мав державних повноважень, не був політичною фігурою, служив населенню місцевої громади, посадовий оклад отримував не з державного бюджету, а з бюджету земської управи. Звісно, симпатії людності провінції були на боці службовців місцевого самоврядування [5, с. 38–42].

До речі, слід сказати, що дуже вдало політичну типологію державних чиновників і земських службовців пояснив свого часу відомий публіцист – Л. Брюхатов. Він вказував, що чиновник імперії – абсолютно точний до педантичності виконавець розпоряджень та указів верховної влади. Дуже часто це нагадувало ауру військової дисципліни та муштри. Чим менше бюрократ виявляв інтерес до справ, чим менше він свідомо працював, проявляв творчість у діяльності, і, що особливо важливо – менше виявляв свої здібності, щоб «не дратувати» своїм інтелектом та талантами високе начальство, тим швидше і успішніше він просувався по службовій «драбині», скоріше робив кар'єру державного управлінця, завойовував авторитет у керівництва, мав суспільний успіх та повагу пануючих станів країни. Земські ж службовці були в якісно інших умовах. Безпосередніми керівниками цих працівників були голови повітових та губернських земських управ, які обирались земськими зібраннями. Управи були виборними виконавчими органами земських інституцій, фінансувались виключно з бюджету земських інститутів і були розпорядниками кошторису цих установ. Відповідно, вони мали відносну автономність від губернської адміністрації. У силу цього фактору та фактичного існування і функціонування земських органів за рахунок податків населення місцевих громад, управи та їх підлеглі – група службовців, служили не державі як такій та бюрократичному апарату, а інтересам платників податків, які утримували місцеве самоврядування у провінції. Отже, так чи інакше, земські управи та прошарок їх службовців, на відміну від державних чиновників, були зацікавлені у конкретних практичних результатах своєї діяльності, досягненні поставлених виборцями цілей та отриманні якісних продуктів своєї праці. І хоча елемент комерційного прагматизму завжди був, але вказані переваги праці в органах земського самоврядування на противагу державній службі стали тим фактором, який і стимулював не тільки всебічне розширення контингенту земської інтелігенції, а й приплив до органів місцевого самоврядування «армії» демократичних та опозиційно налаштованих особистостей [6, с. 187].

Яскравим проявом союзної політики, ідеологічного соратництва та соціальної солідарності між ліберальною опозицією земських зібрань та службовців управ став проект виключно земського емеритарного забезпечення найманих працівників органів самоврядування. Так, наприклад, 18 грудня

1886 року, на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута проблема пенсійного забезпечення найманих службовців. Губернська земська управа запропонувала створення принципово нової структури земського господарства – емеритальної земської каси Чернігівської губернії, з відповідним офіційно затвердженим Статутом та регламентом функціонування. Згідно нового проекту управи, запроваджувалось виключно земське пенсійне забезпечення найманих службовців, оскільки вони офіційно не перебували на державній службі, не користувались усіма її перевагами та пільгами і мали вельми скромні посадові оклади у губернській земській управі, у силу відсутності фінансових можливостей земських бюджетів для підвищення їх гонорарів та категоричного небажання консервативно - реакційної більшості зібрань фінансувати прогресивні земські структури. За стратегічним задумом, впровадження емеритарного забезпечення мало хоча б мінімально підвищити соціальний статус та престиж найманих службовців, компенсувати відсутність підвищення посадових окладів і стимулювати зацікавленість до земської служби цілого прошарку суспільства, яке було опозиційно налаштоване до російського абсолютизму, адже місцеве самоврядування дуже потребувало свідомих працівників та виконавців.

За попереднім проектом і розрахунками управи, передбачалась наступна схема пенсійного забезпечення службовців: 15 років служби в органах земського самоврядування – пенсія у розмірі $\frac{1}{4}$ посадового окладу; 25 років служби – пенсія у розмірі $\frac{3}{4}$ посадового окладу; 30 років служби – пенсія у повному розмірі посадового окладу, з усіма доплатами, преміями та надбавками. Okремо визначалось забезпечення вдов та дітей земських службовців, які пішли у кращий світ у період своєї служби інституціям місцевого самоврядування. Наприклад, вдови, незалежно від черговості шлюбних відносин – $\frac{1}{2}$ посадового окладу службовця; діти земських службовців – пенсія у розмірі повного окладу працівника; сироти – $\frac{1}{2}$ посадового окладу службовця; двоє і більше сиріт – повний оклад працівника з усіма доплатами, преміями та надбавками. У разі необхідності, за рішенням управи, пенсії могли розподілятися наполовину між вдовами та дітьми земських службовців.

Учасниками емеритальних земських кас мали бути: вдови земських службовців, але тільки до чергового шлюбу, переходу до церковного сану чи смерті; сини земських працівників – до 21 року або переходу на державну службу з отриманням відповідних преференцій; доньки службовців – до 18 років або укладення шлюбних відносин. Діти працівників, які навчались виключно у земських навчальних закладах, мали отримувати пенсійні виплати не готівкою в управі, а у банківській установі – як депозитарну виплату з усіма прибутковими нарахуваннями та процентами. У випадку смерті дітей, пенсія виплачувалась або матері, або розподілялась між усіма родичами дітей, у виключному випадку – направлялась до каси земської управи. У разі, якщо йдуть з життя одні вдови земського службовця, і при цьому немає дітей, то пенсія виплачується іншій вдові працівника, або її дітям.

Доповідь управи окремим розділом пропонувала затвердити список посад найманих службовців, які мали беззаперечне право на земське емеритарне забезпечення. Зокрема, впроваджувалась номенклатура земської служби: земські медики – лікарі, фельдшери, ветеринари, санітари, аптекарі – фармацевти; земські освітяни – вчителі, викладачі; земські канцелярські службовці – секретарі, діловоди, бухгалтери, писарі, реєстратори та інші; земські службові виконавці – наглядачі, охоронці та інші; земські господарські службовці – економи, каштеляни, розпорядники, керуючі справами; земські працівники культури – бібліотекарі, інспектори, завідувачі та працівники земських типографій [7, № 1, с. 8–16]. Аналіз пропозицій управи дозволяє стверджувати, що задум управи являв собою фундаментальний проект створення системи пенсійного забезпечення найманих службовців земських органів місцевого самоврядування Сіверщини, який не мав подібних аналогів ні в органах міського самоврядування регіону. Вже саме запровадження терміну «земська служба» свідчило про високий ступінь суспільної інституціоналізації земського самоврядування на півночі Лівобережної України. По суті, впровадженням емеритарного забезпечення своїх службовців, земські інституції українського Полісся у цілому зрівнювали хоч і не соціально-політичний та економічний, але фінансовий статус своїх працівників поряд з державними службовцями, за допомогою пропорційно – прогресивної системи нарахування пенсій.

У ході широкомасштабного обговорення пропозицій управи та самої проблеми від ліберальної фракції виступив П. Червінський. Представник лібералів особливо наголосив на тому, що принциповою умовою внесків до земських емеритарних кас повинні стати виплати виключно через інструмент банківського депозитарію, вже відомої форми фінансової діяльності земських управ, коли лише по інструктивному розпорядженню виконавчого органу державне казначейство може виплачувати кошти з усіма належними відсотками. З огляду на це, принципово важливо вказати на те, що виключно земська управа має ексклюзивне право на проведення різних банківських трансакцій з пенсійними фінансами емеритурних кас. Представник опозиціонерів вказав і на ймовірність можливих проблем у відносинах з банківськими установами, адже земство – громадський інститут, а банк – комерційний. Так, депутат вказав на те, що необхідно детально та чітко вести облік банківських вексельних паперів. Може статися, що вказаними векселями захоче заволодіти група фінансових шахраїв, яка під прикриттям непорядних представників банківських установ, візьме під заставу цих векселів комплекс кредитного ресурсу, а земське господарство потім не зможе погасити ці борги, навіть ним не взяті. Користуючись такою методологією, злочинне угруповання буде проводити нагромадження десятків тисяч нічим не забезпечених векселів, і у такий спосіб доведе ситуацію до офіційного банкрутства, яке не вимагає жодного натяку на будь-яку крадіжку. Однак, у земській емеритарній системі немає елементів банківського функціонування – земські установи є лише розпорядниками коштів земських пенсійних кас. Завершуючи свою промову,

П. Червінський вказав і на те, що пенсія померлого службовця може виплачуватись його рідній людині, але не родині взагалі. Після детального та всебічного обговорення принципового важливого та модерного проекту, Чернігівське губернське земське зібрання постановило: у цілому схвалити та затвердити концепцію емеритарного забезпечення земських службовців; доручити губернській земській управі, за участі гласних губернських зборів, всебічно доопрацювати проект, з урахуванням усіх висловлених доповнень, поправок, застережень, зауважень, пропозицій, та винести готову реформу пенсійного забезпечення земських працівників на затвердження губернського земського зібрання [8, №1, с. 18–19]. Отже, можемо констатувати той факт, що у середині 80рр. XIX ст. земські інституції північної України, не без активної участі ліберальної опозиції, спромоглися на формування цілком пристойної системи пенсійного забезпечення найманих службовців. Враховуючи обставини всебічної ескалації антагонізму між державною владою та органами місцевого самоврядування у цей період, наявність таких здобутків можна без перебільшення вважати справжнім досягненням земських інститутів.

Що ж стосується стратегічної мети політичного альянсу земських опозиціонерів та найманих працівників, то можемо повністю погодитись з фундаментальними висновками видатного історика земського самоврядування у Російській імперії – Б. Веселовського, який справедливо та аргументовано стверджував, що платформою інтеграції були ідеали гуманізму, демократизму та радикальний протест проти російського самодержавства і деспотизму, який усіма способами, методами та засобами підтримував функціонування станово-кастового устрою суспільства країни. Ліберальні земці і службовці були зацікавлені один в одному: інтелігенція шукала підтримки опозиціонерів як соціальної бази земських зібрань, у якості політичного фундаменту для досягнення вказаних цілей та широкомасштабного просвітництва населення провінції; а ліберали потребували союзу з службовцями для отримання у їх особі інструменту політичної діяльності, агітації, всебічного розширення громадського ландшафту для ідеологічного впливу та формування цілісного опозиційного соціуму, який буде здатний боротись за зміну державного ладу країни, а саме, як мінімум – за прийняття Конституції та встановлення конституційної монархії, тобто за знищення абсолютизму [9, с. 218–221].

Резюмуючи викладене, потрібно відзначити, що проблема політичного союзу земської ліберальної опозиції та найманих службовців була далеко не останнім питанням життєдіяльності та функціонування земського самоврядування. У працях відомих дослідників та публіцистів, які ми використали, достатньо промовисто були показані основні причини відсутності появи такого альянсу на першому етапі існування земств. Проте, навіть за таких обставин, ліберальні земці робили усе від них залежне, щоб захистити права та свободи найманих працівників, наприклад у сфері пенсійного забезпечення, що безперечно зміцнювало соратницькі відносини демократичного контингенту інститутів земського самоврядування.

Список використаних джерел

1. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – Том XXXIX. – Отделение первое. – 1864. – СПб.: Типография II Отделения Е.И.В. Канцелярии, 1867. – 976 с.
2. Дроздов И. «Третьи лица» в земстве и 117 статья «Положения о земских учреждениях». – Чернигов: Земская типография, 1902. – 12 с.
3. Как применяется в Черниговской губернии 117 статья «Положения о земских учреждениях». Письмо из Черниговской губернии. – Чернигов: Земская типография, 1901. – 21 с.
4. Дроздов И. – Вказ. праця.
5. Трутовский В. Современное земство. / под ред. и с предисл. Б. Веселовского – Пг. : Издание П. И. Певина, 1914. – 288 с.
6. Брюхатов Л. Значение « третьего элемента» в земстве // Юбилейный земский сборник (1864–1914). / Под ред. Б. Веселовского и З. Френкеля. – Пг.: Издательство О. Н. Поповой, 1914. – С. 186–205.
7. Журналы собрания и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания 1886 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1887. – № 9–10. – Чернигов: Земская типография, 1888. – 910 с.
8. Там само.
9. Веселовский Б. История земства за сорок лет: в 4-х т. – СПб. : Издательство О.Н.Поповой, 1909–1911. – Т. 4. – 696 с.

References

1. Polnoe sobranje zakonov Rossyjskoj ymperyy. – Sobranje vtoroje. –Tom XXXIX.. – Otdelenye pervoe. – 1864. – SPb., Typografyja II Otdelenyja E.Y.V. Kanceljaryy., 1867. – 976 s.
2. Drozdov Y. «Tret'y lyca» v zemstve y 117 stat'ja «Polozhenyja o zemskyh uchrezhdenyjah». – Chernygov: Zemskaja typografyja, 1902. – 12 s.
3. Kak prymenjaetsja v Chernygovskoj gubernyy 117 stat'ja «Polozhenyja o zemskyh uchrezhdenyjah». Pys'mo yz Chernygovskoj gubernyy. – Chernygov: Zemskaja typografyja, 1901. – 21 s.
4. Drozdov Y. –Vkaz. pracja.
5. Trutovskij V. Sovremennoe zemstvo. Pod red.y s predysl. B. Veselovskogo. – Pг. : Yzdanye P.Y. Pevyna, 1914. – 288 s.
6. Brjuhatov L. Znachenye « tret'ego elementa» v zemstve // Jubylejnyj zemskij sbornyk (1864 – 1914). Pod red. B. Veselovskogo y Z. Frenkelja. – Pг. : Yzdatel'stvo O. N. Popovoj, 1914. – S. 186–205.
7. Zhurnaly sobranija y stenografycheskij otchet Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1886 goda // Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy. – 1887. – № 9–10. – Chernygov: Zemskaja typografyja, 1888. – 910 s.
8. Tam samo.
9. Veselovskij B. Ystoryja zemstva za sorok let: V 4-h t. – SPb. : Yzdatel'stvo O. N. Popovoj, 1909–1911. – T. 4. – 696 s.

Стаття надійшла до редакції 27.11.2017 р.

Н. А. Котельницький

К вопросу о создании политического союза либеральной оппозиции и наемных служащих земских учреждений северной Украины (60-80 гг. XIX в.)

В публикации речь идет о создании политического альянса либеральных оппозиционеров и наемных служащих земских органов Северного Левобережья. С помощью работ исследователей и публицистов XIX ст. показан комплекс проблем местного самоуправления в Российской империи, который не позволил быстро создать идеологический союз. На основе архивных источников проиллюстрированы яркие примеры политического соработничества земских либералов и наемных работников в контексте их структурной интеграции.

Ключевые слова: политический союз, либеральные земцы, наемные служащие, земские учреждения, пенсионное обеспечение.

N. A. Kotelnitsky

On the issue of the creation of a political alliance of liberal opposition and hired employees of zemstvo institutions of Northern Ukraine (60 – 80th XIX century)

The paper refers to a political alliance of liberal opposition and hired employees of zemstvo institutions of North Left Bank. The purpose of the publication is to formulate a holistic view of the complex of obstacles and difficulties on the way to a union.

With the help of the works of the researchers and publicists of the XIX century I. Drozdov, V. Trutovsky, B. Veselovsky; methods of induction and deduction, analysis and synthesis, typology, content analysis, structural and functional method the complex of problems of local self-government of the Russian Empire, which did not allow to quickly create an ideological alliance, is shown.

Based on archival sources, vivid examples of political companionship of rural liberals and hired employees in the context of their structural integration are illustrated.

The author concludes that despite all the problems, liberal zemstvo workers protected the rights and freedoms of employees that strengthened their relationships.

Key words: political union, liberal zemstvo workers, hired employees, zemstvo institutions, pension provision.